

Degenen met interesse voor de geschiedenis van Noordwijk weten natuurlijk dat het dorp korte tijd stadsrechten heeft bezeten. Jan Kloos heeft er over geschreven, Herman Schelvis heeft ons van een transcriptie van het handvest van 1 april 1398 voorzien, en verder wordt (m.n. op het internet) steeds een beperkt en niet erg accuraat verhaaltje erom heen verteld. Dus het hoe en waarom wordt eigenlijk nooit echt duidelijk. Een poging om de zaak eens wat breder te bekijken.

Stad en platteland.

In het graafschap Holland, Noordwijks vaderland, maken soms al lang bestaande nederzettingen in de 13^e en 14^e eeuw een stedelijke ontwikkeling door en bloeien op als centra van handel, nijverheid en economische macht.

Handwerklieden en kooplieden worden welgesteld en vormen de basis van de latere patriciersgeslachten uit de steden: de edelen krijgen een vergelijkbare stand naast zich. Het is ook het begin van de transformatie van een landelijk-agrarische samenleving naar een waarin de meerderheid van de bevolking in steden woont: de steden groeien, de plattelandsbevolking neemt af.

Zo ontstaat er ook een verschil, een tegenstelling zo men wil, tussen platteland en stad, die zich aanvankelijk alleen in economisch opzicht manifesteert maar in de late Middeleeuwen zien we dat nederzettingen die deze ontwikkeling hadden doorlopen, juridisch verzelfstandigd worden en, los van het platteland, een eigen stedelijke bestuursvorm krijgen.

Dit kreeg zijn beslag als door het hoogste gezag in het gebied (in ons geval de graaf van Holland) aan een nederzetting bepaalde privileges werden verleend: het stadsrecht of, zoals in het Noordwijkse handvest genoemd werd, *Stede recht ende Vryhede*.

Waren die privileges eenmaal verleend, dan vormde de stad een rechtsgebied met een eigen wetgeving, een eigen rechtspraak en een eigen bestuur. De stedelijke keuren (verordeningen) golden primair, en alleen voor onderwerpen waarvoor geen keuren waren, gold het landrecht. *Stadsrecht breekt landrecht* heette dat toen.

Poorterij.

Naast de betrekkelijke onafhankelijkheid van het landrecht was het principiële verschil tussen de bewoners van platteland en van steden dat inwoners van steden *poorters* waren, die in beginsel allen dezelfde rechten en plichten hadden, of je nu van edele of welgeboren afkomst was of niet. Op het platteland was dat niet zo: alleen welgeborenen, kort gezegd een

groep samengesteld uit edelen en bezitters van zogeheten volle hoeven, de geërfden, hadden wat te zeggen en mochten rechtspreken. De overigen werden huislieden genoemd.

Stadslucht maakt vrij slaat op het rechtsbeginsel dat *horigen (de onvrijen)* na een jaar en een dag in een stad gewoond te hebben (zonder dat hun heer hen opeiste) poorter en dus vrij werden.

In Noordwijk waren er *eenigerhande luyde* die kennelijk bij Albrecht van Beieren om het stederecht hadden gevraagd. Maar wat bracht hen daartoe, hoe ging dat in zijn werk en wie waren ze?

De omstandigheden.

Eerst een korte schets van Noordwijk aan het einde van de 14^e eeuw: een nederzetting, niet gelegen op een belangrijk knooppunt van rivieren en wegen maar wel groter dan de omliggende dorpen, met een kerk, een begijnenhof, een gasthuis, een dorpsmarkt en een afnemende bevolking met enkele honderden kostwinners die zich voornamelijk bezig hielden met landbouw, veeteelt en visserij. Tuinbouw misschien al, en wat konijnenjacht, maar dat vooral niet in het gebied van de graaf.

De opbrengst van het land en water zal genoeg geweest zijn voor eigen behoefte en die van nabijgelegen kloosters en kastelen, en om de rest te slijten aan de steden (Leiden, Haarlem, misschien zelfs Amsterdam) dus was er ook wat te verdienen voor schippers, wagenvoerders en kooplieden.

Lokale bedrijvigheid natuurlijk: een smid, snijder, schoenmaker, lijndraaiers en anderen, die ook wat voor kleinere plaatsen in de buurt konden betekenen, maar geen nijverheid die als drager voor een echte stedelijke ontwikkeling kon fungeren. De touwslagerij had wellicht die potentie, maar kwam pas veel later tot bloei. Twee molens, voor een dorp ruim voldoende, dus ook dat leverde wat handel op.

Een dorpseconomie in een notendop, maar had Noordwijk daarmee in 1397 de kenmerken van een stedelijke economie in opkomst? Dat zeker niet.

Heel dichtbij was daar wel een voorbeeld van. Leiden groeide in dezelfde tijd onstuimig en behoorde eind 14^e eeuw tot de zes grootste steden van Holland. Een verblijf in de stad werd steeds aantrekkelijker en vele bewoners van dorpen rondom Leiden trokken de stoute schoenen aan en naar de stad, de dorpen achterlatend met relatief steeds hogere lasten – want door minder inwoners op te brengen.

In deze tijd was ca. $\frac{2}{3}$ van de nieuwe Leidse poorters (gemiddeld zo'n 60 per jaar) afkomstig uit Rijnland en Noordwijk droeg daar ook een (bescheiden) steentje aan bij.

De migratie vanuit Katwijk was groter, en die plaats, net als Oegstgeest, vroeg om vermindering van lasten wegens afname van bevolking. Enkele Noordwijkers dachten een andere weg te vinden: zij verzochten de landsheer om rechten en privileges van een stad.

Daar zat wel wat in: naast de rechtstreekse voordelen zou ook de trek naar de stad afnemen en de lasten in het dorp weer dragelijker worden als de concurrentiepositie verbeterde. Het verleende handvest leert ons daar wat over.

Stadse voordelen.

Want wat waren nu enkele belangrijke effecten van het verleende stederecht: doordat er aan de poorters van de stad Noordwijk tol-vrijdom in Holland en Zeeland, zowel te land als te water, werd toegekend, verwierven degenen die afhankelijk waren van de handel een gelijkwaardige positie ten opzichte van hun concurrenten in de andere steden, wat ook weer positieve gevolgen had voor de producenten. Een duidelijk economisch voordeel dus.

Een ander voordeel ligt minder voor de hand want heeft allesbehalve stedelijke kenmerken. Zowel de poorters als bewoners van het ambacht Noordwijk kregen het recht om hun hoefbeesten die in de grafelijkheidswildernis waren verdaagd, te mogen lossen (vrijkopen). Dit is zo'n opvallende afwijkende bepaling in het handvest, dat het onwaarschijnlijk is dat men dit aan het hof heeft bedacht, maar dat er door de Noordwijkers specifiek om moet zijn verzocht. Dat is ook te zien in de brief waarin het stederecht wordt teruggenomen, waar de achtergronden van die maatregel nog eens uitgebreid worden uitgelegd.

Je kan er ook uit afleiden dat vóór de verlening van het stederecht de boeren hun beesten in die situatie kwijt waren. En je kunt je voorstellen dat dat een flinke aderlating betekende

voor een boer die moest leven van misschien vijf of tien koeien. Kortom: dat recht was zeer belangrijk voor hen.

Een ander voordeel – in onze ogen – was de genoemde gelijkschakeling van de inwoners. Maar in die tijdgeest valt het te betwijfelen of de Noordwijkse huislieden zich daarom druk hebben gemaakt. De welgeborenen deden dat wel, zoals we zullen zien. Maar we kijken eerst nog even naar wat bestuurlijke en andere gevolgen.

Het bestuur.

Een stadsbestuur werd samengesteld uit vooraanstaande poorters als vertegenwoordigers van de bevolking. Dat waren de *schepenen*, die of door de landsheer, of door de poorters zelf werden aangewezen. Het schepencollege werd voorgezeten door een ambtenaar van de landsheer, de schout. Dat was althans de normale gang van zaken in steden. Voor Noordwijk was echter iets apart geregeld.

Graaf Albrecht had bepaald dat er elk jaar zeven schepenen werden aangewezen, door hemzelf of door zijn baljuw. Die baljuw, dat was bijzonder omdat het in steden gewoonlijk zo was, dat alle rechtspraak (zowel hoge als lage) door een schout (die daarom ook wel hoogschout werd genoemd) en schepenen werd gedaan. Dan waren er dus ook geen verschillende rechters – baljuw en schout – nodig. In de stad Noordwijk zat de schout samen met de baljuw het college van schepenen voor dat de hoge rechtspraak moest doen. De schout met de schepenen deden de lage rechtspraak.

Er werd ook meteen bepaald dat de hoge rechtspraak buiten de stad, maar binnen het ambacht, ook door de baljuw van de stad werd gedaan, samen, net als vanouds, met een vier-schaar van welgeborenen.

De verdeling van schepenen was precies geregeld: het ene jaar vier huislieden en drie welgeborenen, het andere jaar andersom. Er was ook een soort rudimentaire gemeenteraad: schout en schepenen en acht door hen gekozen inwoners. Zij kozen samen één huisman en één welgeborene die als raadslieden fungeerden met betrekking tot stadseigendommen en die hen verslag uitbrachten over inwoners en stadsgoederen.

Ten slotte werd aan schout en schepenen het recht toegekend om de nodige stadskeuren op te stellen.

Moederstad-dochterstad.

Soms werden bij stederechtverleningen niet opnieuw de rechten en privileges beschreven, maar werd er verwezen naar bestaande stedenrechten van een *moederstad*. Bijvoorbeeld omdat er bijzondere betrekkingen tussen de steden waren, maar ook gewoon pragmatisch omdat een set beschikbare rechten was die de lading dekte. Gouda en Leiden hadden bijvoorbeeld zo'n dochter-moederrelatie.

Noordwijks rechten werden volledig uitgeschreven dus dit fenomeen is niet op Noordwijk van toepassing geweest, althans niet helemaal. Een uitvloeisel van zo'n relatie was namelijk ook dat men *ter hoofde kon gaan* bij het gerecht van de moederstad als er zich in de dochterstad een rechtsvraag voordeed waar de schepenen moeite mee hadden.

Dat aspect nu was juist wél in het handvest van de stad Noordwijk opgenomen: als de schepenen niet eendrachtig tot een vonnis kwamen, hoefden ze geen vonnis te wijzen maar konden ze binnen 14 dagen twee of meer schepenen naar de stad Leiden afvaardigen, om de rechtsvraag aan de schepenen van die stad voor te leggen. Op de eerstvolgende Noordwijkse rechtstag konden de schepenen dan van het advies van de Leidenaars gebruik maken. Leiden was dus een beetje de pleegmoederstad.

Voor de duidelijkheid: de schepenen alléén beraadslaagden over het vonnis, daaraan namen baljuw en schout geen deel. Dezen fungeerden als voorzitter tijdens de rechtszitting en zorgden voor de tenuitvoerlegging van het vonnis.

Muren.

Nogal wijd verbreid is de gedachte dat een stad ommuurd of omwalsd *moest* zijn. Dat is niet zo - een muur, wal of gracht had in juridisch opzicht geen betekenis en was geen plicht of automatisme. Er zijn verschillende steden (met name in West-Friesland, en dichtbij Beverwijk) die nooit ommuurd zijn geweest. Niettemin vond zo'n versterking na verloop van tijd meestal wel plaats wanneer een stad eenmaal tot bloei gekomen was. Enerzijds vanuit een strategisch-defensieve achtergrond, anderzijds om te accentueren dat men zich in een ander rechtsgebied bevond dan het platteland. Overigens diende voor de ommuring of omwalling altijd nog afzonderlijk toestemming te worden gevraagd van de landsheer.

Vaak lees je dat het recht is teruggenomen omdat er geen muur werd gebouwd: dat klopt dus niet. Het zou ook wel een érg snelle représaille zijn van de graaf die de Noordwijkers verder zo goed gezind was: april 1398 verleend, maart 1399 ingetrokken, je zou die mensen toch wel een paar jaar de tijd hebben moeten gunnen om zo'n groot werk voor te bereiden (denk aan grondaankopen of onteigeningen) en uit voeren.

Het stadsgebied.

Noordwijk is ooit een stad geweest zo heet het. Nou ja, een klein stukje van (de huidige gemeente) Noordwijk heeft stederechten bezeten. De begrenzing van de nieuwe rechtskring was door graaf Albrecht vastgelegd: van de Bronsgeesterweg tot aan de duinen, en tussen de beide schieën, d.w.z. de Dinsdaegsche en Woensdaegsche weteringen, met 10 roeden daarbuiten gelegen. Kortom, de toenmalige dorpskern en ook het gebied van het latere Offem.

Heel erg duidelijk, lijkt het. Maar "tot aan de duinen", waar was dat? Was het gebied tussen de huidige Duinweg en Weterinkade al ontgonnen? Let wel, het was 1398. Onder duinen verstond men ook niet hetzelfde als wat we er thans onder verstaan (zandheuvels); onontgonnen wildernis landinwaarts werd ook al gauw als duinen betiteld.

En dan, de Woensdaegsche Wetering liep óm en ontmoette uiteindelijk de Dinsdaegsche. In de brief waarin het recht weer wordt teruggenomen, spreekt graaf Albrecht van "*onse Dorpe van Noortich ontrent de Kercken gelegen*". De intentie was dus wel duidelijk en voorlopig

houden we het er maar op, dat het bedoeld was als op afgebeeld kaartje (dat is van ruim 200 jaar later, dus lang niet alle bebouwing was er ook in 1398) is aangegeven.

Dus Zeeërs, Boerenburgers, Vinkevelders en nog een heleboel anderen: jullie Noordwijk heeft nooit stadsrechten gehad....

De welgeborenen.

Deze groep Noordwijkers was het er dus niet mee eens. Volgens Kloos omdat de aanvraag niet *eendrachtelijck* door welgeborenen en huislieden was gedaan. Ja, maar dat was alleen de formele reden die graaf Albrecht gebruikte om het recht weer in te trekken. Er zat wat anders achter.

Zeker zullen de welgeborenen wel gepikeerd geweest zijn dat er geen overleg met hen was geweest. Veel meer nog echter zullen ze moeite hebben gehad met de gevolgen, in het bijzonder voor de rechtspraak.

Diep geworteld in de Middeleeuwse rechtspraak was het beginsel dat een welgeborene alleen voor een standsrechtbank (*forum privilegiatum*) kon worden gedagvaard en slechts een vonnis van zijn gelijken hoefde te gedogen. Vandaar dat in gebieden met hoge en lage jurisdictie welgeborenen zich alleen voor de baljuw en zijn vierschaar hoefden te verantwoorden, ook al ging het om vergrijpen die in beginsel onder de lage jurisdictie vielen. Huislieden konden ook niet getuigen in zaken van welgeborenen.

Maar wat gebeurde er nu: er waren zeven schepenen, van drie om vier huislieden en welgeborenen. Dat betekende dat welgeborenen, wanneer zij iets op hun kerfstok hadden, zich voortaan mede voor huislieden moesten verantwoorden. Dat was al heel erg slikken. Maar bovendien dat om het andere jaar de huislieden de *meerderheid* hadden in het college en de ontspoorde welgeborene aan zijn minderen overgeleverd was.

Deze situatie zullen de Noordwijkse welgeborenen, in de standenmaatschappij die de 14 eeuw nog was, nooit zonder slag of stoot hebben kunnen accepteren.

De huislieden.

En de huislieden? Mooi, die hadden hun tol-vrijdom gekregen en hoefden hun beesten niet meer te verspelen. Maar er kwamen ook verantwoordelijkheden bij: ze moesten schepenen leveren die moesten besturen en recht spreken, en raadslieden die stadsrekeningen moesten maken, alle brieven van de landsheer

werden aan hen toevertrouwd.... Daar zaten die brave lieden toch helemaal niet op te wachten.

En waarom ging de graaf eigenlijk op het verzoek van die *huysluyden* in, en wie waren het? Een echt verzoek op schrift zal het niet geweest zijn. Meer voor de hand ligt dat de chronisch in geldnood verkerende Albrecht tijdens zijn inhuldigingsronde door de nieuw verworven Bloise landen, goed geluimd omdat hij al aardig wat geld toegezegd had gekregen, na vragen van kooplieden die voordelen zochten en boeren bij wie hun verspeelde koeien dwarszaten, enkele toezeggingen aan de Noordwijkers heeft gedaan. Voortrekkers met de intentie om van Noordwijk een echte stad te maken zullen die lieden niet geweest zijn.

Want zo ging dat vaak in die tijd, de nieuwe heer verzocht zijn onderdanen om een geldelijke bijdrage (een *bede*) waarop zij van de gelegenheid gebruik maakten om hun problemen bij hem aan te kaarten. Meestal volgden er dan wel wat nieuwe rechten of privileges.

Noordwijk zegde aan Albrecht 300 schilden toe – maar dat het van zijn kant zo zou uitpakken was ook weer niet de bedoeling geweest dus wat gebeurde er: de huislieden kozen eieren voor hun geld en leverden, nu wel eendrachtelijk met de welgeborenen, het handvest weer in en verzochten graaf Albrecht om hen weer in het recht te stellen van vóór Guy van Blois' dood.

De invoering.

We weten erg weinig over de daadwerkelijke invoering van het stederecht. Veranderingen gingen natuurlijk niet zo snel in die tijd, en omdat het ook binnen een jaar al weer afgelopen was zou het best kunnen dat er geen rechte dagen geweest zijn van een schepencollege, laat staan dat er eigen Noordwijkse stadskeuren zijn vastgesteld.

De lage en hoge rechtspraak vóór de verlening van het stederecht was in handen van onze corpulente vriend Guy van Chatillon, graaf van Blois, die 22 december 1397 overleed. Zijn baljuw in het baljuwschap van Beverwijk en Noordwijk was Willem van Brakel, zijn schout in Noordwijk was in die tijd Jan Boen – zijn bewind loopt tot 11 november 1397, vlak voor Guys overlijden dus.

De Noordwijkers smeedden dus het ijzer toen het heet was, zoals ook we hiervoor al zagen.

Maar, in de tussentijd was er op 2 januari 1398 door de graaf wel een nieuwe baljuw voor Beverwijk en Noordwijk benoemd, Claas van

Zwieten, en een nieuwe schout voor Noordwijk, Willem Heynen, die al zijn sporen als schout van Leiden had verdiend.

Mogelijk zijn de rechtsgebruiken van voor 1 april 1398 door de baljuw en schout gewoon voortgezet. Er waren in elk geval een grafelijke baljuw en schout en die konden natuurlijk ook dat ambt voor de stad Noordwijk uitoefenen. Door Herman Schelvis is eerder wel een belangrijke verwijzing gevonden in een rentmeestersrekening uit 1398, waaruit kan worden opgemaakt dat de rentmeester-baljuw schepenen moest aanwijzen (hij moest naar Noordwijk *om scepen te noertich te wesen*) en dat de eerder genoemde twee raadslieden verantwoording hebben moeten afleggen (*die rade van noertich der stede voirscreven*) tegenover hem en de schout. Dat is een van de weinige daadwerkelijke verwijzingen dat het stadsbestuur van Noordwijk heeft gefunctioneerd.

Blijvende privileges.

Na inlevering van het handvest trok Albrecht op 12 maart 1399 het stederecht weer in maar hij wilde wel zijn toezeggingen nakomen – al was het maar omdat hij de bede niet wilde verspelen – want in de brief waarin hij de rechten terugneemt, gaf hij de dorpelingen weer enkele privileges waarvan sommige ook

in handvest van 1398 stonden.

Om menigen trouwen dienst, die onze goede luyde van Noortich ons gedaen hebben kregen die van Noortich en van Noorticher Ambocht toch weer die belangrijke tolvrijdom in Holland en Zeeland, en bleef ook het recht om de hoebbeesten te lossen bestaan. *Menigen trouwen dienst* was een niet ongebruikelijke manier om te verhullen dat er wat geregeld was.

Zo hadden de huislieden toch wat ze wilden en zal niemand zich meer bekommerd hebben om het teloor gegane stederecht.

Het migratieprobleem en daarmee belastingvlucht werd er echter niet mee opgelost, wat graaf Albrecht er al snel, in 1401, toe bracht om Noordwijk weer een handje te helpen en te bepalen dat degenen die uit Noordwijk vertrokken waren maar daar nog land hadden, net als de inwoners aan de ambachtskosten moesten meebetalen.

Schepenen kreeg het ambacht Noordwijk pas weer in 1555 en niet lang daarna was het afgelopen met het forum privilegiatum toen ook huislieden gingen deelnemen aan de vier-schaar. Voor de wet werd onze gelijkheid geregeld in de Staatsregeling van 1798 en de aanleiding van dit verhaal, het verschil tussen stad en platteland, verdween pas in 1848.

Bronnen: J. De Monté Ver Loren/J. Spruijt: Hoofdpijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling; J. Kloos: Noordwijk in de loop der eeuwen, en Noortichs Stederecht in Leids Jaarboekje 1914; H. Schelvis: Noordwijk 345 dagen "stad", in Kernpunten, maart 1998, en Boontghe, in Blauwdotter nr. 143; M. Brouerius van Nidek: Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche Outheden; P. Blok: Eene Hollandsche Stad in de Middeleeuwen; D. de Boer: Graaf en Grafiek; J. Bos-Rops: Graven op zoek naar geld.